

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
INSTITUTE FOR ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ

3 (6)

ARMENOLOGICAL ISSUES

BULLETIN

ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ – YSU PRESS
2015

Հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ
Հրատարակվում է 2014 թվականից

The Bulletin is published thrice a year.
It has been published since 2014

Գլխավոր խմբագիր՝ **Միմոնյան Ա. Հ.**

Խմբագրական խորհուրդ՝

Ավագյան Ա. Ա.

Ավետիսյան Լ. Վ. (գլխավոր
խմբագրի տեղակալ)

Ավետիսյան Հ. Գ.

Ավետիսյան Յու. Ս.

Բայրամյան Հ. Ս.

Բարդակչյան Գ. (ԱՄՆ)

Դեդեյան Ժ. (Ֆրանսիա)

Դրոսթ-Աբգարյան Ա. Գ.
(Գերմանիա)

Զաքարյան Ս. Ա.

Հայրունի Ա. Ն.

Հովհաննիսյան Մ. Ս.

Հովսեփյան Լ. Ս.

Ղարիբյան Ա. Ա.

Մարգարյան Հ. Գ.

Մինասյան Է. Գ.

Մուրադյան Ս. Պ.

Պողոսյան Վ. Ա. (պատասխանատու քարտուղար)

Սայադով Ս. Ս. (Ռուսաստան)

Սաֆարյան Ա. Վ.

Տազեայան Ա. (Լիբանան)

Editor-in-chief: **Simonyan A.**

Editorial Board:

Avagyan A.

Avetisyan H.

Avetisyan L. (Deputy editor-in-chief)

Avetisyan Y.

Bardakchian G. (USA)

Bayramyan H.

Dakessian A. (Lebanon)

Dedeyan G. (France)

Drost-Abgaryan A. (Germany)

Gharibyan A.

Hayruni A.

Hovhannisyanyan M.

Hovsepian L.

Margaryan H.

Minasyan E.

Muradyan S.

Poghosyan V. (Executive Secretary)

Safaryan A.

Sayadov S. (Russia)

Zakaryan S.

ՇԵՇՏԱԶԱՅՆԴԱՐԶԱՅԻՆ ՀԵՐԹԱԳԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՆԵՐՀԱՐԱՅՈՒՑՑԱՅԻՆ ԴԵՐԸ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԻ
ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆԻՑ

Բանալի բառեր – շեշտաձայնդարձային հարացույցներ, ներքին բառակազմության տեսություն, ձայնդարձի լիաձայն և զրո աստիճաններ, ուժեղ ձևեր, թույլ ձևեր

Ինչպես հայտնի է, հնդեվրոպական հիմքակազմության մեջ տարբերակում են բնավոր (թեմատիկ՝ e/o ձայնավորով վերջացող) և անբուն (աթեմատիկ՝ բաղաձայնով, ձայնորդով և e/o-ից տարբեր ձայնավորով վերջացող) հիմքեր: Բնավոր և անբուն հիմքերը միմյանցից տարբերվում են մի շարք առանձնահատկություններով և առաջին հերթին՝ շեշտաձայնդարձային օրինաչափությունների տեսանկյունից¹: Բնավոր հիմքերի հոլովման և խոնարհման հարացույցում շեշտի դիրքը միշտ կայուն է. այն ընկնում է կա՛մ արմատի, կա՛մ էլ բնի ձայնավորի վրա. ընդհանուր առմամբ անփոփոխ է մնում նաև հիմքը՝ բացառությամբ բնի ձայնավորի և վերջավորության ձուլման որոշ դեպքերի²: Մինչդեռ անբուն հիմքերի հարացույցը բնութագրվում է շարժական շեշտով և ձայնավորային հերթազայությամբ: Հարացույցի ներսում շեշտի տեղաշարժի և ձայնդարձի հիման վրա ավանդաբար տարբերակում են ուժեղ և թույլ ձևեր. հոլովման հարացույցի ուժեղ ձևերն են եզակի ուղղական, կոչական, հայցական, մասամբ նաև ներգոյական, երկակի ուղղական, կոչական, հայցական և հոգնակի ուղղական, կոչական, հայցական հոլովածները, իսկ մնացած ձևերը թույլ են. խոնարհման հարացույցում ուժեղ ձևեր են ներգործական սեռի եզակի թվի բոլոր ձևերը, մինչդեռ ներգործական սեռի երկակի և հոգնակի թվերի, ինչպես նաև միջին սեռի բոլոր ձևերը թույլ են³:

Չնայած հարացույցի անդամների բաշխումն ըստ ուժեղ և թույլ ձևերի հիմնականում նույնն է ավանդական և արդի հնդեվրոպաբանության տեսանկյունից, այդուհանդերձ արդի հնդեվրոպաբանության մեջ ուժեղ և

¹ Տե՛ս **Fortson B. W. IV**, Indo-European Language and Culture. An Introduction, Oxford: Blackwell, 2004, p. 77-78, 87-89, **Clackson J.**, Indo-European Linguistics. An Introduction, Cambridge University Press, 2007, p. 92-99:

² Տե՛ս **Савченко А. Н.**, Сравнительная грамматика индоевропейских языков. М., 1974, с. 156, 160:

³ Տե՛ս **Clackson J.**, նշվ. աշխ., էջ 79, **Fortson B. W. IV**, նշվ. աշխ., էջ 103, 87:

թույլ ձևերի համար վերականգնվող շեշտաձայնդարձային օրինաչափությունները սկզբունքորեն տարբերվում են ավանդական հնդեվրոպաբանության մեջ ընդունված օրինաչափություններից: Արդ, սույն հոդվածում փորձ է արվում դիտարկել ավանդական և արդի հնդեվրոպաբանության հայեցակարգային առանձնահատկությունները հ.-ե. շեշտաձայնդարձային հերթագայությունների ըմբռնման հարցում¹:

Ինչպես հայտնի է, ավանդական հնդեվրոպաբանության մեջ հոլովական տիպերը սովորաբար նկարագրվում են հիմքերի վերջահանգ հնչյունի բնութիւն համապատասխան, իսկ շեշտաձայնդարձային օրինաչափությունները նկատի են առնվում միայն օժանդակ կերպով. ըստ այդմ տարբերակում են պայթական բաղաձայնի հանգող հիմքեր, *s*-ահանգ հիմքեր, *n*նգային և նայ ձայնորդահանգ հիմքեր, *i*-ահանգ, *u*-ահանգ և երկբարբառահանգ հիմքեր և այլն²: Մինչդեռ արդի հնդեվրոպաբանության մեջ շեշտը և ձայնդարձը դիտվում են որպես հ.-ե. հարացույցային տիպերը բնութագրող առավել կարևոր գործոններ, և, ըստ այդմ, տարբերակվում են շեշտաձայնդարձային մի շարք հարացույցներ³: Ընդ որում, կազմությամբ միանգամայն տարբեր հիմքերը կարող են ունենալ նույն տիպի շեշտաձայնդարձային հարացույց, իսկ կազմությամբ նույնական հիմքերը կարող են պատկանել տարբեր շեշտաձայնդարձային հարացույցների⁴:

---

¹ «Ավանդական (դասական) հնդեվրոպաբանության» (19-րդ դ. վերջին քառորդից մինչև 20-րդ դ. 60-70-ական թթ.) և «արդի հնդեվրոպաբանության» (20-րդ դ. 70-80-ական թթ. մինչև մեր օրերը) ժամանակագրական սահմանազատումը որոշ չափով պայմանական է, քանի որ հաճախ ավանդական հնդեվրոպաբանության շրջանի առանձին հետազոտողներ չափազանց կարևոր դեր են խաղացել արդի հնդեվրոպաբանության այս կամ այն տեսության ձևավորման հարցում, մինչդեռ ավելի ուշ շրջանի որոշ լեզվաբաններ առաջնորդվել են ավանդական հնդեվրոպաբանության հայեցակարգային չափանիշներով: Ըստ այդմ՝ երբեմն նույն լեզվաբանը կարող է դիտվել մասամբ որպես ավանդական հնդեվրոպաբանության հետևորդ, մասամբ էլ որպես արդի հնդեվրոպաբանության ներկայացուցիչ:

² Տե՛ս **Szemerényi O.**, Introduction to Indo-European Linguistics, Oxford University Press, 1996, p. 164-192, նաև՝ **Hirt H.**, Indogermanische Grammatik, Vol. 3: Das Nomen, Cambridge University Press, 2009, S. 33- 35:

³ Տե՛ս **Eichner H.**, Zu Etymologie und Flexion von vedisch *strī* und *pūmán*. // Die Sprache, 1974, 20, S. 27-28, **Schindler J.**, Zum Ablaut der neutralen *s*-Stämme des Indogermanischen. // Flexion und Wortbildung, Akten der V Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, hrsg. von H. Rix, Wiesbaden, 1975, S. 262-264, **Mayrhofer M.**, Vorgeschichte der iranischen Sprachen; Uriranisch. // Compendium Linguarum Iranicarum, hrsg. von R. Schmitt, Wiesbaden, 1989, S. 14 ff., **Meier-Brügger M.**, Indogermanische Sprachwissenschaft, 9. Auflage, Berlin/New York, 2010, S. 328-329, 336-353, **Fortson B. W. IV**, նշվ. աշխ., էջ 107-110:

⁴ Տե՛ս **Schaffner S.**, Das vernersche Gesetz und der innerparadigmatische grammatische Wechsel des Urgermanischen im Nominalbereich, Innsbruck, 2001, S. 76-93, **Widmer P.**, Das Korn des weiten Feldes. Interne Derivation, Derivationskette und Flexionsklassenhierarchie: Aspekte der nominalen Wortbildung im Urindogermanischen, Innsbruck, 2004, S. 49- 54:

Ինչ վերաբերում է հ.-ե. շեշտաձայնդարձային օրինաչափություններին, ըստ ավանդական հնդեվրոպաբանության՝ հարացույցի ուժեղ և թույլ ձևերը միմյանց հակադրվում են հետևյալ ընդհանուր սկզբունքի համաձայն. *ուժեղ ձևերում շեշտն ընկնում է հիմքի վրա, որն ունենում է լիաձայն աստիճանի ձայնավորում, իսկ թույլ ձևերում շեշտն անցնում է վերջավորության վրա, և այդ դեպքում հիմքը հանդես է գալիս ձայնդարձի զրո աստիճանի (այսինքն՝ ձայնավորագուրկ) ձևով*¹. հմմտ. մի կողմից՝ հ.-ե. եգ. ուղղ. (*ph₂tér-s >) *ph₂tér «հայր», եգ. հայց. *ph₂tér-m, հոգ. ուղղ. *ph₂tér-es, եգ. սեռ. *ph₂tr-és/ós, եգ. տր. *ph₂tr-éi, մյուս կողմից՝ հ.-ե. ներկա եգ. III դ. *g^{wh}én-ti «հարվածում է, սպանում է», հոգ. III դ. *g^{wh}n-énti և այլն: Բայց հ.-ե. մի շարք անբուն հիմքերի հոլովական հարացույցների համար ավանդաբար վերականգնվող շեշտաձայնդարձային օրինաչափություններն ակնհայտորեն շեղվում են հիշյալ սկզբունքից: Այսպես, հ.-ե. *-es/-os- ածանցով կազմված չեզոք սեռի վերացական անունների հ.-ե. հարացույցի թե՛ ուժեղ, թե՛ թույլ ձևերին բնորոշ է կայուն արմատական շեշտ և հիմքի լիաձայն աստիճանի ձայնավորում. հիմքակազմ ածանցը եգ. ուղղ.-հայց. հոլովաձևում պարունակում է *o, իսկ մնացած հոլովաձևերում՝ *e ձայնավոր². օրինակ՝ հ.-ե. եգ. ուղղ.-հայց. *mén-os-ø «միտք; ոգի», եգ. սեռ. *mén-es-os և այլն: Մյուս կողմից, *i*-ահանգ և *u*-ահանգ հիմքերի կանոնավոր տիպի դեպքում շեշտակիր հիմքը եզակի ուղղական և հայցական հոլովաձևերում հանդես է գալիս զրո աստիճանի, իսկ թեք հոլովաձևերում՝ լիաձայն աստիճանի ձայնավորումով. հմմտ. հ. հնդ. եգ. ուղղ. sūnús «որդի», agnís «կրակ», եգ. հայց. sūnús-m, agnís-m, եգ. սեռ. sūnós-s, agnés-s, եգ. տր. sūnáv-e, agnáy-e և այլն³: Իսկ, օրինակ, հ.-ե. *pod-/*ped- «ոտք» անբուն հիմքի հարացույցի թույլ ձևերում, թեև շեշտն անցնում է վերջավորության վրա, շեշտագուրկ հիմքը հանդես է գալիս ոչ թե զրո, այլ *e լիաձայն աստիճանի ձայնավորով. հմմտ. հ.-ե. եգ. ուղղ. *pód-s «ոտք», եգ. հայց. *pód-m, հոգ. ուղղ. *pód-es, եգ. սեռ. *ped-és/ós, եգ. տր. *ped-éi և այլն⁴:

Շեշտաձայնդարձային հերթագայության ընդհանուր սկզբունքից նման շեղումները ավանդական հնդեվրոպաբանության մեջ մասամբ բացատրվում են որպես բաղաձայնային կուտակումից խուսափելու կամ համաբանական փոփոխության արդյունք, մասամբ էլ ձայնդարձի լիաձայն և զրո աստի-

¹ Տե՛ս **Савченко А. Н.**, նշվ. աշխ., էջ 156-157, 160-162, նաև՝ **Burrow T.**, The Sanskrit Language, London, 1955, p. 219, 302:

² Տե՛ս **Sihler A. L.**, New Comparative Grammar of Greek and Latin, New York/Oxford, 1995, p. 305, **Szemerényi O.**, նշվ. աշխ., էջ 174:

³ Տե՛ս **Meïe A.**, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.-Л., 1938, с. 313-317, **Burrow T.**, նշվ. աշխ., էջ 222-223, 244, հմմտ. նաև՝ **Красухин К. Г.**, Введение в индоевропейское языкознание, М., 2004, с. 142-144:

⁴ Տե՛ս **Meïe A.**, նշվ. աշխ., էջ 312, նաև՝ **Brugmann K.**, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Vol. 1, Cambridge University Press, 2009, S. 251:

ճանների հերթագայության հարցում շեշտից բացի այլ գործոններ են նշվում: Այսպես, թեև Կ. Բրուգմանը ընդունում է, որ *h.*-ե նախալեզվում չեզոք սեռի **-es/-os-* ածանցով վերացական անունները թե՛ ուժեղ, թե՛ թույլ ձևերում ունեցել են կայուն արմատական շեշտ և հիմքի լիաձայն աստիճանի ձայնավորում, այդուհանդերձ գտնում է, որ նախալեզվի ավելի վաղ շրջանում թույլ ձևերում շեշտն անցնում էր վերջավորության վրա, իսկ հիմքը սկզբնապես ենթարկվում էր *o/e/ø*(գրո) ձայնդարձի՝ եզ. ուղղ.-հայց. *CéC-os-ø*, եզ. սեռ. *CC-s-és/ós*, եզ. ներգ. *CC-és(-i)* (որտեղ *C* = որևէ բաղաձայն) բանաձևի համաձայն¹: Ֆ. դը Մոսյուրը և Ե. Կուրիլովիչը նույնպես **-os/-es-* հերթագայության փոխարեն սկզբնական **-os/-es/-s* հերթագայություն են վերականգնում, իսկ թույլ ձևերում ձայնդարձի օրինաչափ գրո աստիճանի հետագա փոխարինումը լիաձայն աստիճանի *e* ձայնավորով բացատրվում է մասամբ բաղաձայնային կուտակումից խուսափելու ձգտումով, մասամբ էլ *ձայնավոր + բաղաձայն* կապակցության հանգող արմատական հիմքերի հոգնակի թվի թույլ ձևերի համաբանական ազդեցությամբ (հմմտ. *h.*-ե. **pod-/*ped-* «ոտք» բառի հոգ. գործ. *ped-bhis, հոգ. գործ. *ped-sú և դրանց հետևողությամբ՝ եզ. տր. *ped-éi (<< *pd-éi) և այլ հոլովաձևերը)²: Բացի այդ, Ֆ. դը Մոսյուրը գտնում է, որ լիաձայն աստիճանի ձայնավորի սղումը ոչ միշտ է պայմանավորված շեշտի ազդեցությամբ. նա ըստ այդմ տարբերակում է ուժեղ թեքում և թույլ թեքում. ուժեղ թեքման դեպքում լիաձայն աստիճանի ձայնավորը շեշտի տեղաշարժի հետևանքով սղվում է շեշտանախորդ վանկում (հմմտ. *h.* *hín.* եզ. հայց. *pitár-am* «հայր», եզ. տր. *pitr-é*), իսկ թույլ թեքման դեպքում ձայնավորը սղվում է բաղաձայնով սկսվող վերջավորությունից առաջ՝ անկախ շեշտի դիրքից (հմմտ. *h.* *hín.* հոգ. գործ. *pitř-bhis* «հայրերով, հայրերի հետ միասին»): Ըստ Ֆ. դը Մոսյուրի՝ թույլ թեքումը եզակի թվում բնորոշ է եղել հիննականում *i*-ահանգ և *u*-ահանգ հիմքերին, իսկ հոգնակի թվում՝ գրեթե բոլոր անբուն հիմքերին³: Ա. Մեյեն, ըստ էության, ընդունում է թույլ թեքման ստյուրյան մեկնաբանությունը⁴, բայց ուժեղ թեքում և թույլ թեքում չի տարբերակում: Պատճառը միանգամայն պարզ է. նա գտնում է, որ էապես սխալ կլիներ ձայնդարձը կապել շեշտի տեղաշարժի հետ⁵ (սակայն առավել ընդունված տեսակետի համաձայն՝ *h.*-ե. ձայնդարձի գրո աստիճանի ծա-

¹ Տե՛ս **Brugmann K.**, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Vol. 2, Part 1, Cambridge University Press, 2009, S. 386-388:

² Տե՛ս **Saussure F. de**, Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes, Cambridge University Press, 2009, p. 201-202, 214-215, **Kuryłowicz J.**, L'Apopophonie en indo-européen, Wrocław, 1956, p. 67-68, 110-112:

³ Տե՛ս **Saussure F. de**, նշվ. աշխ., էջ 187, 194-210:

⁴ Տե՛ս **Mejze A.**, նշվ. աշխ., էջ 312-313:

⁵ Տե՛ս apud **Pedersen H.**, La cinquième déclinaison latine, København, 1926 (Det Kgl. Danske Videnskaberne Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser, XI, 5), p. 24:

գումը բացատրվում է շեշտի ազդեցությամբ¹: Այդ առումով հատկանշական է, որ թեև Ա. Մեյեն *-tei-/-ti-* ածանցով հիմքերի հոլովական հարացույցի համար սկզբնական շարժական շեշտ է ենթադրում (օրինակ՝ *h. հնդ. եգ. հայց. má-ti-m* «միտք» < *h.-ե. *mǝ-ti-m*, *եգ. սեռ. ma-té-s* < *h.-ե. *mǝ-téi-s*), այդուհանդերձ շեշտի տեղաշարժին համապատասխան արմատական ձայնավորի լիաձայն և զրո աստիճանների հերթագայություն չի վերականգնում²: Անշուշտ, դա նաև պայմանավորված է ավանդական հնդեվրոպարանության այն դրությամբ, որի համաձայն՝ ածանցավոր հիմքերի հիմքակազմ ածանցին նախորդող մասը մնում է անփոփոխ ամբողջ հարացույցում³:

Սակայն Հ. Պեդերսենը վերանայում է այդ ավանդական տեսակետը: Նա նկատում է, որ, մի կողմից, *եգ. ուղղ. հուն. patrér*, *h. հնդ. pitá* «հայր», *եգ. հայց. հուն. patrér-a*, *h. հնդ. pitár-am*, *հուն. եգ. սեռ. patr-ós*, *h. հնդ. եգ. տր. pitr-é*, մյուս կողմից՝ *h. հնդ. եգ. ուղղ. sūnús-s* «որդի», *agní-s* «կրակ», *h. հնդ. եգ. սեռ. sūnós-s*, *agné-s*, *եգ. տր. sūnáv-e*, *agnáy-e* հոլովաձևերի պարագայում ուժեղ և թույլ ձևերը միմյանց հակադրվում են տարբեր սկզբունքով. առաջին դեպքում շեշտի տեղաշարժը և դրան համապատասխան ձայնդարձի լիաձայն և զրո աստիճանների հերթագայությունը սկզբնապես գործել է հիմքակազմ ածանցի և վերջավորության, իսկ երկրորդ դեպքում՝ արմատի և հիմքակազմ ածանցի միջև: Ըստ այդմ՝ երկու հարացույցների շեշտաձայնդարձային հերթագայությունները կարելի է արտահայտել հետևյալ բանաձևերի միջոցով⁴.

I- տիպ՝ ուժեղ ձևեր $R(\theta) + S(\acute{e}) + D(\emptyset)$, թույլ ձևեր $R(\emptyset) + S(\emptyset) + D(\acute{e})$

II- տիպ՝ ուժեղ ձևեր $R(\acute{e}) + S(\emptyset) + D(\emptyset)$, թույլ ձևեր $R(\emptyset) + S(\acute{e}) + D(\emptyset)$

Նա, հուն. δύναμις (*dynamis*) բառը կիրառելով «ուժեղ ձայնավորային աստիճան» («*degré vocalique fort*») իմաստով, հոլովական առաջին տիպը կոչում է հիստերոդինամիկ («*flexion hystérodynamie*», *hystero-* = «ավելի դեպի վերջը»), իսկ երկրորդ տիպը՝ պրոտերոդինամիկ («*flexion protérodynamie*», *protero-* = «ավելի դեպի առաջ»): Հ. Պեդերսենը միևնույն ժամանակ նշում է, որ շեշտի և ձայնդարձի սկզբնական փոխհարաբերությունը մեծապես մթազնել է զանազան համաբանական գործընթացների և նորագոյացությունների հետևանքով մասամբ դեռևս հնդեվրոպական նախալեզվում, մասամբ էլ գեղակից առանձին լեզուներում: Ուստի, *ասենք, h. հնդ. եգ. ուղղ. matís-s*

¹ Տե՛ս **Brugmann K.**, Grundriss..., Vol. 1, S. 249, **Saussure F. de**, նշվ. աշխ., էջ 187, 194-201, **Pedersen H.**, նշվ. աշխ., էջ 23-24, **Kuryłowicz J.**, նշվ. աշխ., էջ 97 և հջ., **Szemerényi O.**, նշվ. աշխ., էջ 111-112, **Meier-Brügger M.**, նշվ. աշխ., էջ 282, **Beekes R. S. P.**, Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction, Second edition, revised and corrected by M. de Vaan, Amsterdam/Philadelphia, 2011, p. 176-177:

² Տե՛ս **Meĭe A.**, նշվ. աշխ., էջ 324, 284:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200:

⁴ Այստեղ և հետագա շարադրանքում՝ R — արմատ, S — հիմքակազմ ածանց, D — վերջավորություն, *é* — շեշտակիր լիաձայն աստիճան, *∅* — շեշտազուրկ զրո աստիճան:

«միտք», եզ. սեռ. *maté-s* և եզ. ուղղ. *sūnó-s* «որդի», եզ. սեռ. *sūnó-s* ձևերի հնդեվրոպական նախաձևերը նա վերականգնում է հետևյալ կերպ՝ եզ. ուղղ. *ménti-s «միտք», եզ. սեռ. *mṛtṛéi-s և եզ. ուղղ. *sénu-s «որդի», եզ. սեռ. **sunéu-s*¹: Ֆ. Բ. Յ. Կուիպերը հետևողականորեն զարգացնում է Հ. Պեդերսենի առաջ քաշած հիատերողինամիկ և պրոտերողինամիկ հուլովական տիպերի գաղափարը և այդ տեսանկյունից դիտարկում հին հնդկերենի ու ցեղակից այլ լեզուների ընձեռած փաստական նյութը²:

1964 թ. հնդեվրոպական շեշտաձայնդարձային մի նոր հարացույց է բացահայտում Յ. Նարթենը: Դեռևս Ա. Մեյեն գտնում էր, որ *h.* հնդ. ներկա եզ. III դ. *tás-ti* «կառուցում է», հոգ. III դ. *táks-ati* (-*ati* < *-*ṛti*), լատ. ներկա եզ. III դ. *ēs-t* «ուտում է», հոգ. III դ. *ed-unt* և նման ձևերում պահպանվել են սկզբնական *ē/e* հերթագայության հետքերը, իսկ ընդհանուր առմամբ ցեղակից լեզուները հարացույցում ընդհանրացրել են ձայնդարձի կա՛մ երկար, կա՛մ լիաձայն աստիճանի հիմքային ձևը³: Բայց Ա. Մեյեն չի զարգացնում իր այդ գաղափարը և չի անդրադառնում այն դեպքերին, երբ ուժեղ ձևերի ձայնդարձի երկար աստիճանը թույլ ձևերում հերթագայվում է ոչ թե լիաձայն, այլ զրո աստիճանի ձևի հետ. *h.* հնդ. ներկա եզ. III դ. *stáu-ti* (<*stéu-ti) «գովում է», հոգ. III դ. *stuv-ánti* և այլն: Ավանդական հնդեվրոպաբանության շրջանի այլ հետազոտողներ խոնարհման հարացույցի ուժեղ և թույլ ձևերի *ē/e* հերթագայությունը սովորաբար մեկնաբանում են որպես հետագա նորագոյացություն, որը փոխարինել է սկզբնական *e/ø* հերթագայությանը⁴: Բայց Յ. Նարթենն անառարկելիորեն ապացուցում է, որ *ē/e* հերթագայությունը *h.-ե.* շեշտաձայնդարձային հնագույն օրինաչափություն է ներկայացնում. ձայնդարձի *ē* երկար աստիճանը հանդես է եկել կայուն արմատական շեշտով բնութագրվող բայահիմքի ուժեղ ձևերում, իսկ *e* լիաձայն աստիճանը՝ թույլ ձևերում: Բհարկե, հնդեվրոպական ուշ շրջանից սկսած՝ այդ տիպի արմատական բայահիմքերը թույլ ձևերի լիաձայն աստիճանը զրո աստիճանով փոխարինելու միտում են ցուցաբերել՝ թույլ ձևերում շեշտը տեղափոխելով վերջավորության վրա: Դրա հետևանքով առաջացել է ձայնդարձի մի նոր տիպ՝ *ē/ø*. *h.* հնդ. ներկա եզ. III դ. *stáu-ti* (<*stéu-ti) «գովում է», հոգ. III դ. *stuv-ánti* (փոխ.՝ *h.* հնդ. *stáv-ati <*stéu-ṛti): Հաճախ էլ սկզբնական *ē/e* հեր-

¹ Տե՛ս **Pedersen H.**, նշվ. աշխ., էջ 23-25, նաև՝ **Pedersen H.**, *Études lituaniennes*, Copenhague, 1933 (Det Kgl. Danske Videnskaberne Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser, XIX, 3), p. 21 et suiv.:

² Տե՛ս **Kuiper F. B. J.**, *Notes on Vedic Noun-Inflexion*, Amsterdam, 1942, p. 1-5, 9-18, 29-70:

³ Տե՛ս **Meiġe A.**, նշվ. աշխ., էջ 252:

⁴ Տե՛ս **Kuryłowicz J.**, նշվ. աշխ., էջ 305-308, 155-156, **Watkins C.**, *Indogermanische Grammatik*, Bd. III, Teil 1: *Geschichte der indogermanischen Verbalflexion*, Heidelberg, 1969, S. 27-32, հմմտ. նաև՝ **Hirt H.**, *Indogermanische Grammatik*, Bd. II: *Der Indogermanische Vokalismus*, Heidelberg, 1921, S. 41-42:

թագայությունը վերացել է ձայնդարձի երկար կամ լիաձայն աստիճանի ընդհանրացման հետևանքով¹: Արդի հնդեվրոպաբանության մեջ *é/ē* հերթագայությունը, որն ուժեղ և թույլ ձևերում ուղեկցվում է կայուն արմատական շեշտով, ի պատիվ Յ. Նարթենի կոչվում է նարթենյան ձայնդարձ: Ի դեպ, նարթենյան ձայնդարձ է վերականգնվում հ.-ե. նաև որոշ ածանցավոր բայահիմքերի (այդ թվում՝ սիզմատիկ աորիստի), այլև մի խումբ անվանական հիմքերի համար²: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Ջ. Ջեյսընոֆը, նարթենյան ձայնդարձի բացահայտմամբ ոչ միայն հնդեվրոպական շեշտաձայնդարձային մի նոր հարացույց վերականգնվեց, այլև պարզ դարձավ, որ ավանդական *e/ø* հերթագայության պարագայում հարացույցի ուժեղ ձևերում հանդես եկող *e* լիաձայն աստիճանը շեշտաձայնդարձային մեկ այլ հարացույցում գործառել է որպես թույլ ձևերի արմատական ձայնավորում³:

1960-1970-ական թթ. սկսած՝ ավստրիացի և գերմանացի մի խումբ լեզվաբաններ (այդ թվում՝ Յ. Շինդլերը, Հ. Այխները, Հ. Ռիքսը, Գ. Կլինգենշմիդտը) ինտենսիվ ուսումնասիրություններ են կատարում հ.-ե. շեշտաձայնդարձային հարացույցների ամբողջական համակարգի վերականգնման և մի միասնական տեսություն ստեղծելու ուղղությամբ, որի համար կարևոր ազդակ է ծառայում 1964 թ. Էռլանգենում կայացած գիտական քննարկումը⁴: Հ. Այխները շեշտի կայուն կամ շարժական բնույթի հիման վրա տարբերակում է շեշտաձայնդարձային հարացույցների երկու հիմնական տիպ՝ ստատիկ և կինետիկ՝ համապատասխան ենթատիպերով՝ ակրոստատիկ (արմատի կայուն շեշտով), մետոստատիկ (ածանցի կայուն շեշտով), տելետոստատիկ (վերջավորության կայուն շեշտով) և հոլոկինետիկ (շեշտը տեղաշարժվում է արմատի, ածանցի և վերջավորության միջև), պրոտերոկինետիկ (շեշտը տեղաշարժվում է արմատի և ածանցի միջև), հիստերոկինետիկ (շեշտը տեղաշարժվում է ածանցի և վերջավորության միջև), ամֆիկինետիկ (շեշտը տեղաշարժվում է արմատի և վերջավորության միջև)⁵: Յ. Շինդլերը Հ. Այխների մշակած տերմինաբանության հետևողությամբ հ.-ե. անվանական

¹ Տե՛ս **Narten J.**, Zum “proterodynamischen” Wurzelpresens // *Pratidānam: Indian, Iranian and Indo-European Studies*, ed. by J. C. Heesterman, G. H. Schokker and V. I. Subramoniam, The Hague: Mouton, 1968, p. 9-19, նաև՝ *Lexikon der Indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*, unter Leitung von H. Rix, 2. Auflage, Wiesbaden, 2001, S. 14, 230, 600, 638-639:

² Տե՛ս **Schindler J.**, Alte und neue Fragen zum indogermanischen Nomen. // *In honorem Holger Pedersen. Kolloquium der Indogermanischen Gesellschaft*, hrsg. von Jens E. Rasmussen, Wiesbaden, 1994, S. 398-399, *Lexikon der Indogermanischen Verben...*, S. 14(1b), 20-21(2b), **Widmer P.**, նշվ. աշխ., էջ 50-51:

³ Տե՛ս **Jasanoff J. H.**, *Hittite and the Indo-European Verb*, Oxford University Press, 2003, p. 68:

⁴ Տե՛ս **Meier-Brügger M.**, նշվ. աշխ., էջ 338-339:

⁵ Տե՛ս **Eichner H.**, Die Etymologie von heth. “mehur” // *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*, 1973, 31, S. 91 Anm. 33:

անբուն հիմքերի համար վերականգնում է շեշտաձայնդարձային հարացույցների չորս հիմնական տիպ՝ ակրոստատիկ (երկու ենթատիպով), պրոտերոկլինետիկ, հիստերոկլինետիկ և հոլոկլինետիկ: Պրոտերոկլինետիկ, հիստերոկլինետիկ և հոլոկլինետիկ հարացույցները, որոնք ենթադրում են բառի եռաբաղադրիչ կառուցվածք (արմատի, հիմքակազմ ածանցի և վերջավորության առկայություն), բնականաբար բնորոշ են միայն ածանցավոր հիմքերին, մինչդեռ ակրոստատիկ հարացույց կարող են ունենալ թե՛ արմատական, թե՛ ածանցավոր հիմքերը¹: Նշենք, որ շեշտաձայնդարձային հարացույցների շինղերյան համակարգը (այն երբեմն կոչվում է նաև էռլանգենյան համակարգ) լայնորեն ընդունված է արդի հնդեվրոպաբանության մեջ և հանդես է գալիս հնդեվրոպական լեզվաբանության գրեթե բոլոր նորագույն դասագրքերում², բայց տերմինաբանության հարցում դեռևս որոշ անմիօրինակություն է նկատվում. պրոտերոկլինետիկ, հիստերոկլինետիկ և հոլոկլինետիկ հարացույցների համար համապատասխանաբար գործածվում են նաև պրոտերոդինամիկ, հիստերոդինամիկ և հոլոդինամիկ (վերջինիս պարագայում՝ նաև ամֆիկլինետիկ և ամֆիդինամիկ, բայց տե՛ս ստորև) անվանումները, իսկ ակրոստատիկ տիպը կոչվում է նաև ակրոդինամիկ: Ընդ որում, եթե *-ստատիկ* և *-կլինետիկ* անվանումների դեպքում սովորաբար նկատի են առնվում շեշտի դիրքը և դրա կայուն կամ շարժական բնույթը, ապա *-դինամիկ* անվանման տակ ոմանք նկատի ունեն դարձյալ շեշտի, իսկ ուրիշները՝ լիաձայն աստիճանի ձայնավորի դիրքը հարացույցային ձևերում: Մակայն նշված տարբերությունը ի վերջո էական չէ, քանի որ շեշտային օրինաչափությունը համընդհանուր կերպով դիտվում է առաջնային, իսկ ձայնավորային հերթագայությունը՝ որպես նրա անմիջական հետևանք (*շեշտակիր վանկ = ձայնդարձի e աստիճան, շեշտագուրկ վանկ = ø(գրո) կամ o աստիճան* երբեմնի ընդհանուր սկզբունքի համաձայն)³:

Հիշյալ հարացույցային տիպերը սովորաբար բնութագրվում են եզակի ուղղական, հայցական, սեռական և ներգոյական հոլովաձևերի շեշտաձայնդարձային օրինաչափությունների հիման վրա: Ի դեպ, եզակի ներգոյականն իր շեշտաձայնդարձային առանձնահատկություններով հաճախ տարբերվում է թե՛ ուժեղ, թե՛ թույլ ձևերից. հմմտ. հ.-ե. եզ. ուղղ.-հայց. *սօժ-ր «ջուր»,

¹ Տե՛ս **Schindler J.**, Zum Ablaut der neutralen s-Stämme..., S. 262-264, նաև՝ **Schindler J.**, L'Apophonie des thèmes indo-européens en -r/n // Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, 1975, 70, p. 4-5, **Schindler J.**, L'Apophonie des noms-racines indo-européens // Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, 1972, 67, p. 32 et suiv.:

² Տե՛ս **Fortson B. W. IV**, նշվ. աշխ., էջ 107-110, **Clackson J.**, նշվ. աշխ., էջ 80 և հջ., **Meier-Brügger M.**, նշվ. աշխ., էջ 349-352, նաև՝ **Widmer P.**, նշվ. աշխ., էջ 50-54, **Николаев А. С.**, Исследования по праиндоевропейской именной морфологии, СПб., 2010, с. 293 и след.:

³ Տե՛ս **Meier-Brügger M.**, նշվ. աշխ., էջ 340 և հջ., **Rix H.**, Historische Grammatik des Griechischen: Laut- und Formenlehre, 2. Auflage, Darmstadt, 1992, S. 122-124, **Fortson B. W. IV**, նշվ. աշխ., էջ 107-109, **Clackson J.**, նշվ. աշխ., էջ 80 և հջ.:

եզ. սեռ. * $\acute{u}éd$ -ո-s, եզ. ներգ. ud -են; եզ. ուղղ. * $d^h\acute{e}g^h$ - $\acute{o}m$ «գետիւն, հող», եզ. հայց. * $d^h\acute{e}g^h$ - $\acute{o}m$ -ո-մ, եզ. սեռ. * $d^h\acute{e}g^h$ - m -էս, եզ. ներգ. * $d^h\acute{e}g^h$ -էմ և այլն¹: Արդ, հ.-ե. շեշտա-
 ձայնդարձային հարացույցները նկարագրվում են հետևյալ կերպ.

ակրոստատիկ I` ուժեղ ձևեր $R(\acute{o}) + S(\theta) + D(\theta)$
 թույլ ձևեր $R(\acute{e}) + S(\theta) + D(\theta)$
 եզ. ներգ. $R(\theta) + S(\acute{e}/\acute{e}) + D(\theta)[-i]$

հմմտ. հ.-ե. եզ. ուղղ.-հայց. * $\acute{g}\acute{o}n$ -u «ծունկ», եզ. սեռ. * $\acute{g}\acute{e}n$ -u-s, եզ. ներգ. * $\acute{g}n$ -
 $\acute{e}u$ /* $\acute{g}n$ - $\acute{e}u$ -i; եզ. ուղղ. * $n\acute{o}k^w$ -t-s «գիշեր», եզ. հայց. * $n\acute{o}k^w$ -t-ո-մ, եզ. սեռ. * $n\acute{e}k^w$ -t-s և
 այլն,

ակրոստատիկ II` ուժեղ ձևեր $R(\acute{e}) + S(\theta) + D(\theta)$
 թույլ ձևեր $R(\acute{e}$ կամ $\acute{o}) + S(\theta) + D(\theta)^2$

հմմտ. մի կողմից` հ.-ե. ուժեղ ձևերի հիմք * $\acute{g}\acute{e}rh_2$ -s- «ծեր տարիք», թույլ
 ձևերի հիմք * $\acute{g}\acute{e}rh_2$ -s-, մյուս կողմից` ուժեղ ձևերի հիմք * $h_1\acute{e}g^w$ -i- «օձ», թույլ
 ձևերի հիմք * $h_1\acute{o}g^w$ -i- և այլն,

պրոտերոկլինետիկ` ուժեղ ձևեր $R(\acute{e}) + S(\theta) + D(\theta)$
 թույլ ձևեր $R(\theta) + S(\acute{e}) + D(\theta)$
 եզ. ներգ. $R(\theta) + S(\acute{e}) + D(\theta)$

հմմտ. հ.-ե. եզ. ուղղ.-հայց. * $h_1n\acute{e}h_3$ -ո-մ «անուն», եզ. սեռ. * $h_1n\acute{h}_3$ - $m\acute{e}n$ -s; եզ.
 ուղղ.-հայց. * $p\acute{e}h_2$ - $u\acute{r}$ «կրակ», եզ. սեռ. * $p\acute{h}_2$ - $u\acute{e}n$ -s; եզ. ուղղ. * $p\acute{e}r$ -tu-s «ծանծա-
 դուս, անցահուն», եզ. հայց. * $p\acute{e}r$ -tu-m, թույլ ձևերի հիմքը` * pr - $t\acute{e}u$ -, եզ. ներգ.
 * pr - $t\acute{e}u$ և այլն,

հիստերոկլինետիկ` ուժեղ ձևեր $R(\theta) + S(\acute{e}) + D(\theta)$
 թույլ ձևեր $R(\theta) + S(\theta) + D(\acute{e})$
 եզ. ներգ. $R(\theta) + S(\acute{e}) + D(\theta)[-i]$

հմմտ. հ.-ե. եզ. ուղղ. * $p\acute{h}_2$ - $t\acute{e}r$ (< * $p\acute{h}_2$ - $t\acute{e}r$ -s) «հայր», եզ. հայց. * $p\acute{h}_2$ - $t\acute{e}r$ -ո-մ, եզ.
 սեռ. * $p\acute{h}_2$ - tr -էս, եզ. ներգ. * $p\acute{h}_2$ - $t\acute{e}r$ -i; եզ. ուղղ. * h_2uk^w -s-էն, եզ. հայց. * h_2uk^w -s-էն-ո-մ,
 եզ. սեռ. * h_2uk^w -s-n-էս և այլն,

հոլոկլինետիկ` ուժեղ ձևեր $R(\acute{e}) + S(\theta) + D(\theta)$
 թույլ ձևեր $R(\theta) + S(\theta) + D(\acute{e})$
 եզ. ներգ. $R(\theta) + S(\acute{e}) + D(\theta)[-i]$

հմմտ. հ.-ե. եզ. ուղղ. * $d^h\acute{e}g^h$ - $\acute{o}m$ (< * $d^h\acute{e}g^h$ - $\acute{o}m$ -s) «գետիւն, հող», եզ. հայց.
 * $d^h\acute{e}g^h$ - $\acute{o}m$ -ո-մ > * $d^h\acute{e}g^h$ - $\acute{o}m$, եզ. սեռ. * $d^h\acute{e}g^h$ - m -էս, եզ. ներգ. * $d^h\acute{e}g^h$ -էմ; եզ. ուղղ. * $h_2\acute{e}u$ -
 $\acute{o}s$ «այգաբաց», եզ. հայց. * $h_2\acute{e}u$ - $\acute{o}s$ -ո-մ, եզ. սեռ. * h_2us -s-էս, եզ. ներգ. * h_2us -էս(-i);

¹ Տե՛ս **Schindler J.**, Alte und neue Fragen..., S. 397, **Schindler J.**, Zum Ablaut der neutralen s-
 Stämme..., S. 262-263, նուև` **Meier-Brügger M.**, նշվ. աշխ., էջ 349-352:

² Հմմտ. **Schindler J.**, Alte und neue Fragen..., S. 398-399, **Nussbaum A.**, Two Studies in Greek
 and Homeric Linguistics, Göttingen, 1998 (Hypomnemata, Heft 120), p. 150, note 179, **Widmer P.**, նշվ.
 աշխ., էջ 50-51, 63, **Герценберг Л. Г.**, Краткое введение в индоевропеистику, СПб., 2010, с. 43-44:

եզ. ուղղ. *h₂ék-mōn «քար, ապառաժ», եզ. հայց. *h₂ék-mon-դ, եզ. սեռ. *h₂k-(m)n-és և այլն:

Ծան. Ինչպես հայտնի է, ավանդական հնդեվրոպաբանության մեջ շնչավոր սեռի *-n- և *-r- ձայնորդահանգ հիմքերի դեպքում ձայնդարձային երկու տիպ էր տարբերակվում՝ **ա** եզ. հայց. *-on-դ, եզ. ներգ. *-en-i, հոգ. ուղղ. *-on-es և եզ. հայց. *-or-դ, եզ. ներգ. *-er-i, հոգ. ուղղ. *-or-es, **բ** եզ. հայց. *-en-դ, եզ. ներգ. *-en-i, հոգ. ուղղ. *-en-es և եզ. հայց. *-er-դ, եզ. ներգ. *-er-i, հոգ. ուղղ. *-er-es. հմմտ. մի կողմից՝ *h.* հայ. եզ. ուղղ.-հայց. **մատ-ն** (-ն < *-ուն < *-ōn-), եզ. ներգ. **(ի) մատ-ին** (*-ին < *-en-i), հոգ. ուղղ. **մատ-ուն-ք** (-ուն-ք < *-on-es), մյուս կողմից՝ *h.* հայ. եզ. ուղղ.-հայց. **գառ-ն** (-ն < *-ին < *-ǵn-), եզ. ներգ. **(ի) գառ-ին** (*-ին < *-en-i), հոգ. ուղղ. **գառ-ին-ք** (-ին-ք < *-en-es): Արդ, հոլովական երկու տիպերի հիմնական տարբերությունը համարվում էր հիմքակազմ ածանցում *e/o* հերթագայության անկայությունը կամ բացակայությունը¹: Մինչդեռ ըստ արդի հնդեվրոպաբանության՝ հիշյալ հոլովական տիպերը միմյանցից տարբերվում են ոչ միայն ածանցի, այլև արմատի ձայնդարձային օրինաչափությամբ և շեշտի տեղաշարժի բնույթով. եզ. հայց. *R(é)-on-դ, եզ. ներգ. *R(ø)-én-i, հոգ. ուղղ. *R(é)-on-es և եզ. հայց. *R(é)-or-դ, եզ. ներգ. *R(ø)-ér-i, հոգ. ուղղ. *R(é)-or-es հոլովական տիպը բնորոշ է հոլովի-նետիկ հիմքերին, իսկ եզ. հայց. *R(ø)-én-դ, եզ. ներգ. *R(ø)-én-i, հոգ. ուղղ. *R(ø)-én-es և եզ. հայց. *R(ø)-ér-դ, եզ. ներգ. *R(ø)-ér-i, հոգ. ուղղ. *R(ø)-ér-es տիպը՝ հիստերոկիներտիկ հիմքերին²:

Ինչ վերաբերում է արմատական (այն է՝ ածանցագուրկ) հիմքերին, արդի հնդեվրոպաբանության մեջ Յ. Շինդլերից սկսած տարբերակում են շեշտաձայնդարձային հարացույցների երկու հիմնական տիպ: Դրանցից առաջինին բնորոշ է ակրոստատիկ հարացույց՝ ուժեղ ձևեր R(ó) + D(ø), թույլ ձևեր R(é) + D(ø), եզ. ներգ. R(é/é) + D(ø)[-i] բանաձևի համաձայն. հմմտ. *h.*-ե. եզ. ուղղ. *dóm-s (> *dóm) «տուն», եզ. հայց. *dóm-դ > *dóm, եզ. սեռ. *dém-s, եզ. ներգ. *dém-i/*dém, *h.*-ե. եզ. ուղղ. *g^wóu-s «խոշոր եղջերավոր անասուն, ցուլ, կով», եզ. հայց. *g^wóu-դ > *g^wóm, եզ. սեռ. *g^wéu-s և այլն: Իսկ երկրորդ հարացույցը բնութագրվում է շարժական շեշտով և ձայնդարձի լիաձայն և զրո աստիճանների հերթագայությամբ. բնականաբար, ածանցի բացակայության պարագայում շեշտաձայնդարձային հերթագայությունը տեղի է ունենում արմատի և վերջավորության միջև՝ ուժեղ ձևեր R(é) + D(ø), թույլ ձևեր R(ø) +

¹ Տե՛ս **Meiße A.**, նշվ. աշխ., էջ 310-311:

² Տե՛ս **Harðarson J. A.**, Der geschlechtige Nom. Sg. und der neutrale Nom.-Akk. Pl. der n-Stämme im Urindogermanischen und Germanischen. // Sprachkontakt und Sprachwandel, Akten der XI Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, hrsg. von G. Meiser und O. Hackstein, Wiesbaden, 2005, S. 217, 220-221 und Anm. 38:

D(é), եգ. ներգ. R(é) + D(ø). հմմտ. հ.-ե. եգ. ուղղ. *d(i)ǰéu-s «երկինք, երկնային աստվածություն, ցերեկային լույս», եգ. հայց. *d(i)ǰéu-ṃ > *d(i)ǰé-ṃ, եգ. սեռ. *diu-és, եգ. ներգ. *diéu-i; հ.-ե. եգ. ուղղ. *h₂nér (< *h₂nér-s) «մարդ, այր», եգ. հայց. *h₂nér-ṃ, եգ. սեռ. *h₂nr-és և այլն¹: Ինչպես տեսանք, այդպիսի հերթագայությամբ բնութագրվող հարացույցը Հ. Այխները կոչում էր ամֆիկլինետիկ: Հետևաբար ճիշտ չէ ամֆիկլինետիկ (ամֆիդինամիկ) անվանումը կիրառել հոլոկլինետիկ (հոլոդինամիկ) իմաստով, քանի որ դրանք երկու տարբեր հարացույցներ են ներկայացնում. ամֆիկլինետիկ հարացույցը սովորաբար հանդիպում է արմատական, իսկ հոլոկլինետիկ հարացույցը՝ ածանցավոր հիմքերի դեպքում. ամֆիկլինետիկ հարացույցում շեշտաձայնդարձային հերթագայությունը տեղի է ունենում արմատի և վերջավորության, իսկ հոլոկլինետիկ հարացույցում՝ արմատի, ածանցի և վերջավորության միջև²:

Բայական հիմքերի դեպքում հ.-ե. շեշտաձայնդարձային հարացույցներից հանդիպում են միայն ակրոստատիկ և ամֆիկլինետիկ տիպերը. հմմտ. ակրոստատիկ II՝ հ.-ե. ներկա եգ. III դ. *stéu-ti «գովում է», հոգ. III դ. *stéu-ṛti, ամֆիկլինետիկ՝ հ.-ե. ներկա եգ. III դ. *g^{wh}én-ti «հարվածում է, սպանում է», հոգ. III դ. g^{wh}n-énti և այլն³:

Հ.-ե. շեշտաձայնդարձային հերթագայությունները ցեղակից լեզուներում համեմատաբար լավ պահպանվել են հիստերոկլինետիկ և ամֆիկլինետիկ հարացույցների դեպքում, իսկ ակրոստատիկ, պրոտերոկլինետիկ և հոլոկլինետիկ հարացույցների սկզբնական դրությունը մեծ մասամբ մթազնել է հետագա համաբանական փոփոխությունների հետևանքով: Այսպես, հնդեվրոպական միասնության ուշ շրջանից սկսած՝ ակրոստատիկ արմատական հիմքերը ամֆիկլինետիկ տիպին, իսկ ածանցավոր հիմքերը հոլոկլինետիկ տիպին անցնելու միտում են ցուցաբերել՝ թույլ ձևերում շեշտը տեղափոխելով վերջավորության վրա և, ըստ այդմ, եգ. սեռ. զրո աստիճանի –s վերջավորությունը փոխարինելով լիաձայն աստիճանի –és-ով: Իսկ արմատի լիաձայն աստիճանը փոխարինվել է զրո աստիճանով, եթե ակրոստատիկ հիմքի արմատն ունեցել է –éR- կամ –éRT- կառուցվածք (R = ձայնորդ, T = պայթական բաղաձայն), մինչդեռ –éT- կամ –RéT- կառուցվածքի դեպքում արմատը պահպանվել է լիաձայն աստիճանի ձևով. օրինակ՝ հ.-ե. եգ. հայց.

¹ Տե՛ս **Schindler J.**, L'Apophonie des noms-racines..., p. 31-38, նաև՝ **Schindler J.**, Bemerkungen zur Herkunft der idg. Diphthongstämme und zu der Eigentümlichkeiten ihrer Kasusformen. // Die Sprache, 1973, 19, S. 157, **Mayrhofer M.**, Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen, Bd. I, Heidelberg, 1992, S. 478-480, 697, 750-752, Bd. II, Heidelberg, 1996, S. 19-20, **Meier-Brügger M.**, նշվ. աշխ., էջ 346-348:

² Տե՛ս նաև **Meier-Brügger M.**, նշվ. աշխ., էջ 351-352:

³ Տե՛ս Lexikon der Indogermanischen Verben..., S. 14, 218, 600, **Герценберг Л. Г.**, նշվ. աշխ., էջ 44, 46, 48: Որոշ հետազոտողներ վերականգնում են հ.-ե. նաև ակրոստատիկ I տիպի (ó/é հերթագայությամբ) բայական հարացույց (տե՛ս **Jasanoff J. H.**, նշվ. աշխ. էջ 64-72):

*dóm-դ > *dóm «տուն» (հմմտ. հայ. տուն, հուն. dō «տուն»), հ.-ե. եզ. սեռ. *dém-s (հմմտ. *dém-s pótis «տանտեր» > հ. հնդ. dām-pati-, վաղ ավ. dōng patōiṣ, հուն. despótēs «տեր») >> *dṃ-és (հմմտ. հայ. եզ. սեռ. տան)¹; հ.-ե. եզ. հայց. *pód-դ «ոտք» (հմմտ. հուն. եզ. հայց. pód-a, հ. հնդ. pād-am «ոտք», հ. հայ. եզ. ուղղ.-հայց. nún), հ.-ե. եզ. սեռ. *péd-s >> *ped-és (հմմտ. հ. հնդ. եզ. սեռ. pad-ás, լատ. ped-is «ոտք»): Որոշ ակրոստատիկ հիմքեր էլ դարձել են պրոտերոկլինետիկ. հմմտ. հ.-ե. եզ. ուղղ.-հայց. *dór-u «ծառ, փայտ» (հմմտ. հ. հնդ. dāru, ուշ ավ. dāru, հուն. dōru, իեթ. tāru «փայտ»), հ.-ե. եզ. սեռ. *dér-u-s >> *dr-éu-s (հմմտ. հ. հնդ. եզ. սեռ. drōs, ուշ ավ. draoś «փայտ») և այլն²: Իսկ պրոտերոկլինետիկ և հոլոկլինետիկ հարացույցներում ձայնդարձը համեմատաբար լավ պահպանվել է ածանցի և վերջավորության պարագայում (իհարկե, ածանցի լիաձայն աստիճանի ընդհանրացման մասնակի միտումով), մինչդեռ արմատական ձայնավորի հերթագայությունը մեծ մասամբ վերացել է լիաձայն աստիճանի կամ զրո աստիճանի ընդհանրացմամբ: Միաժամանակ գործել է շարժական շեշտը արմատի կամ ածանցի կայուն շեշտով փոխարինելու ընդհանուր միտում, որը գրեթե համատարած բնույթ է կրել նախկին պրոտերոկլինետիկ հիմքերի դեպքում. հմմտ. հ.-ե. եզ. ուղղ. *ménti-s «միտք» >> *mṃtí-s (թույլ ձևերի շեշտի դիրքի և արմատական զրո աստիճանի ընդհանրացմամբ) > հ. հնդ. matí-s, հ.-ե. եզ. սեռ. *mṃtí-s > հ. հնդ. maté-s «մտք»³, հ.-ե. եզ. ուղղ.-հայց. *mén-s >> *mén-es (ածանցի լիաձայն աստիճանի ընդհանրացմամբ) > *mén-os «միտք, ոգի» (հմմտ. հուն. ménos, հ. հնդ. mánas «ոգի, խիզախություն, միտք»), հ.-ե. եզ. սեռ. *mn-és-s >> *men-és-os (արմատական լիաձայն աստիճանի ընդհանրացմամբ) >> *mén-es-os (հարացույցում արմատական շեշտի կայունացմամբ) (հմմտ. հուն. եզ. սեռ. méneos, հ. հնդ. mánasas) և այլն⁴: Իսկ որոշ պրոտերոկլինետիկ հիմքեր թույլ ձևերում համաբանությամբ նմանվել են հոլոկլինետիկ հիմքերին, ըստ այդմ՝ հիմքակազմ ածանցը հանդես է գալիս զրո աստիճանի, իսկ եզակի սեռականի վերջավորությունը՝ լիաձայն աստիճանի ձայնավորումով, թեև շեշտը հաճախ դարձել է կայուն-արմատական. հմմտ. հ.-ե. եզ. ուղղ.-հայց. *h₁néh₃-mṃ (հմմտ.

¹ > նշանը ցույց է տալիս օրինաչափ հնչունական զարգացումները, իսկ >> նշանը՝ ձևաբանական-համաբանական զարգացումները:

² Տե՛ս **Schindler J.**, L'Apophonie des noms-racines..., p. 32-36, **Schindler J.**, L'Apophonie des thèmes..., p. 6-7, նաև՝ **Fortson B. W. IV**, նշվ. աշխ., էջ 108-109, **Meier-Brügger M.**, նշվ. աշխ., էջ 350, 343:

³ Տե՛ս **Pedersen H.**, Études lituaniennes, p. 21 et suiv., **Mayrhofer M.**, Etymologisches Wörterbuch..., Bd. II, S. 296, **Meier-Brügger M.**, նշվ. աշխ., էջ 342-343:

⁴ Հմմտ. **Schindler J.**, Zum Ablaut der neutralen s-Stämme..., S. 264-266, **Clackson J.**, նշվ. աշխ., էջ 82, **Mayrhofer M.**, Etymologisches Wörterbuch..., Bd. II, S. 308, **Kloekhorst A.**, Indo-European nominal ablaut patterns: The Anatolian evidence. // Indo-European Accent and Ablaut, ed. by G. Keidana, P. Widmer and Th. Olander, Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2013, p. 120-121:

h. հնդ. *nāma*, ուշ ավ. *naṃa*, լատ. *nōmen* «անուն», հայ. *անուն* (< **անումն*՝ *-մն* > *-ն* անցմամբ), հ.-ե. եզ. սեռ. **h₁neh₃-mén-s* >> **h₁neh₃-mn-es/-os* > իւեթ. *lāmnas*, հ. հնդ. *nāmnas* «անվան» և այլն¹:

Հնդեվրոպական շեշտաձայնդարձային հարացույցների վերը նկարագրված համակարգից զգալիորեն տարբերվում է Ռ. Բեքեսի առաջարկված տարբերակը, որը հայտնի է որպես շեշտաձայնդարձային հարացույցների լեյդենյան համակարգ: Ռ. Բեքեսը արմատական հիմքերի դեպքում տարբերակում է հարացույցային երկու տիպ՝ ստատիկ և հիստերոդինամիկ (կամ պարզապես՝ շարժական ‘mobile’). հիստերոդինամիկ կամ շարժական հարացույցը մասամբ համապատասխանում է վերը դիտարկված ամֆիկինետիկ տիպին (հմմտ. հ.-ե. եզ. ուղղ. **h₃b^hr^éuH-s* «հոնք», եզ. հայց. **h₃b^hr^éuH-m*, եզ. սեռ. **h₃b^hruH-ós*), բայց որոշ հիմքերի դեպքում եզակի ուղղականը բնութագրվում է արմատական $\acute{o}$ ձայնավորով, ի տարբերություն եզակի հայցականի, որը բոլոր դեպքերում ունենում է $\acute{e}$ ձայնավոր (հմմտ. հ.-ե. եզ. ուղղ. **sóm* «մեկ», եզ. հայց. **sém-m*, եզ. սեռ. **sm-ós*): Իսկ արմատական ստատիկ հիմքերը շեշտաձայնդարձային հերթագայությամբ հիշեցնում են են ակրոստատիկ I տիպը՝ բացառությամբ եզ. հայց. հոլովածի, որը թույլ ձևերի հետ միասին պարունակում է արմատի $\acute{e}$ լիաձայն աստիճան (հմմտ. հ.-ե. եզ. ուղղ. **pód(s)* «ոտք», եզ. հայց. **péd-m*, եզ. սեռ. **péd-s*)²: Ածանցավոր հիմքերի դեպքում վերականգնվում է հարացույցային երեք հիմնական տիպ՝ ստատիկ, պրոտերոդինամիկ և հիստերոդինամիկ: Պրոտերոդինամիկ տիպը համապատասխանում է շինդլերյան համակարգի պրոտերոդինետիկ տիպին: Ստատիկ հարացույցը ածանցավոր հիմքերի դեպքում բնութագրվում է ոչ միայն արմատական կայուն շեշտով, այլև ձայնդարձի բացակայությամբ՝ ուժեղ ձևեր $R(\acute{e}) + S(\emptyset) + D(\emptyset)$, թույլ ձևեր $R(\acute{e}) + S(\emptyset) + D(\emptyset)$ բանաձևի համաձայն (հմմտ. հ.-ե. եզ. ուղղ. **méh₂-tr* «մայր», եզ. հայց. **méh₂-tr-m*, եզ. սեռ. **méh₂-tr-s*), թեև Ռ. Բեքեսը սկզբունքորեն չի առարկում հ.-ե. եզ. ուղղ.-հայց. **gón-u* «ծունկ», եզ. սեռ. **gón-u-s* տիպի վերականգնման դեմ³: Հիստերոդինամիկ տիպը ներառում է չորս ենթատիպ, որոնցից չորրորդը համապատասխանում է շինդլերյան համակարգի հիստերոդինետիկ տիպին, երրորդը՝ հոլոկինետիկ տիպին: Երկրորդ ենթատիպը հոլոկինետիկ տիպից տարբերվում է միայն նրանով, որ եզակի հայցականի հիմքը շեշտաձայնդարձային հերթագայության տեսանկյունից համընկնում է ոչ թե եզակի ուղղականին, այլ եզակի ներգոյականին՝ եզ. ուղղ. $C\acute{e}C-\acute{o}C$, եզ. հայց. $CC-\acute{e}C-m$, եզ. սեռ. $CC-C-\acute{e}s/\acute{o}s$, եզ. ներգ. $CC-\acute{e}C$, այսինքն՝ եզ. ուղղ. $R(\acute{e}) + S(\acute{o}) + D(\emptyset)$, եզ. հայց. $R(\emptyset) +$

¹ Տե՛ս **Schindler J.**, Zum Ablaut der neutralen s-Stämme..., S. 263-264, **Meier-Brügger M.**, նշվ. աշխ., էջ 344:

² Տե՛ս **Beekes R. S. P.**, նշվ. աշխ., էջ 208-209:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 190- 191, 208:

S(é) + D(ø), եգ. սեռ. R(ø) + S(ø) + D(é/ó), եգ. ներգ. R(ø) + S(é) + D(ø) քանաձևի համաձայն: Իսկ առաջին ենթատիպը երկրորդ ենթատիպից տարբերվում է եզակի ուղղականում ածանցի գրո աստիճանի ձայնավորմամբ՝ եգ. ուղղ. Céc-C, եգ. հայց. CC-éc-m, եգ. սեռ. CC-C-és/ós, եգ. ներգ. CC-éc: Ինչ վերաբերում է չորս ենթատիպերի պատմական փոխհարաբերությանը, Ռ. Բեքեսը ենթադրում է, որ սկզբնական հարացույցը բնութագրվել է առաջին ենթատիպի շեշտաձայնդարձային հերթագայությամբ, իսկ երկրորդ, երրորդ և չորրորդ ենթատիպերը առաջին ենթատիպի հետագա հնչյունական և համաբանական-ձևաբանական փոփոխությունների արդյունք են¹: Ա. Կլոքհորստը, հետևողականորեն զարգացնելով Ռ. Բեքեսի այդ գաղափարը, գտնում է, որ շեշտաձայնդարձային հարացույցների լեյդենյան և էռլանգենյան (շինդլերյան) համակարգերը իրականում ոչ թե հակասում, այլ լրացնում են միմյանց. լեյդենյան համակարգն արտացոլում է հնդեվրոպական նախալեզվի զարգացման համեմատաբար վաղ շրջանը, իսկ էռլանգենյան համակարգը՝ ավելի ուշ շրջանը: Ըստ այդմ՝ վաղ շրջանի համար վերականգնվում է շեշտաձայնդարձային հարացույցների երեք տիպ. 1) ստատիկ՝ եգ. ուղղ. Céc-C, եգ. հայց. Céc-C(-m), եգ. սեռ. Céc-C-s, եգ. ներգ. Céc-C, 2) պրոտերոդինամիկ՝ եգ. ուղղ. Céc-C, եգ. հայց. Céc-C(-m), եգ. սեռ. CC-éc-s, եգ. ներգ. CC-éc, 3) հիստերոդինամիկ՝ եգ. ուղղ. Céc-C, եգ. հայց. CC-éc(-m), եգ. սեռ. CC-C-és, եգ. ներգ. CC-éc: Հետագայում հիստերոդինամիկ հարացույցը որոշ դեպքերում պահպանվել է սկզբնական տեսքով, իսկ ընդհանուր առմամբ համաբանական ձևափոխության է ենթարկվել՝ ծնունդ տալով էռլանգենյան հիստերոդինետիկ և հոլովինետիկ հարացույցներին²:

Հարկ է նշել, որ լեյդենյան համակարգում եզակի ուղղականի և հայցականի հիմքերի շեշտաձայնդարձային անհամապատասխանությունը, որը ենթադրվում է հիստերոդինամիկ (եգ. ուղղ. Céc-C, եգ. հայց. CC-éc(-m)) և որոշ արմատական ստատիկ (եգ. ուղղ. CōC(-s), եգ. հայց. Céc(-m)) հարացույցների պարագայում, հակասում է հնդեվրոպական ձևաբանության ընդհանուր սկզբունքին, որի համաձայն՝ հարացույցի ներքում ուժեղ ձևերը սովորաբար բնութագրվում են հոլովական հիմքի շեշտաձայնդարձային նույն օրինաչափությամբ³: Թերևս դա է հիմնական պատճառներից մեկը, որ շեշտաձայնդարձային հարացույցների լեյդենյան համակարգը Լեյդենից դուրս լեզվաբանների շրջանում ընդհանուր ճանաչման չի արժանացել:

Արդի հնդեվրոպաբանության մեջ առավել ընդունված տեսակետի համաձայն՝ հ.-ե. շեշտաձայնդարձային հարացույցների տարբեր տիպերը

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 190-191, 214-215, 176-177, հմմտ. նաև՝ **Kloekhorst A.**, նշվ. աշխ., էջ 115-121 և ծան. 36:

² Տե՛ս **Kloekhorst A.**, նշվ. աշխ., էջ 124-126, նաև էջ 121 ծան. 36:

³ Հմմտ. **Schindler J.**, Die idg. Wörter für “Vogel” und “Ei” // Die Sprache, 1969, 15, S. 155:

ներքին բառակազմության փոխհարաբերության մեջ են գտնվում միմյանց նկատմամբ: Ըստ այդ տեսության՝ հնդեվրոպական նախալեզվում բառը կարող էր շեշտաձայնդարձային մի հարացույցից անցնել մեկ այլ հարացույցի՝ արտահայտելով նոր իմաստ: Եվ քանի որ տվյալ դեպքում արտահայտության պլանում փոխվում է բառի միայն շեշտաձայնդարձային հերթագայության տիպը, ուստի այդ գործընթացն անվանվում է ներքին բառակազմություն (internal derivation)¹: Ներքին բառակազմության երևույթը չպետք է շփոթել հարացույցի հետագա համաբանական փոփոխության վերը նկարագրված առանձին դեպքերի հետ (հ.-ե. եզ. հայց. *dóm-դ > *dóm «տուն», եզ. սեռ. *dém-s >> *dṃ-és «տան»; հ.-ե. եզ. ուղղ.-հայց. *dór-ու «ծառ, փայտ», եզ. սեռ. *dér-u-s >> *dr-éu-s «ծառի, փայտի» և այլն). ներքին բառակազմության դեպքում բառի՝ հարացույցային մի տիպից մեկ այլ տիպին անցումը պայմանավորված է նոր իմաստ արտահայտելու պահանջով և ընդհանուր առմամբ բնութագրվում է երեք հիմնական գործառույթներով՝ 1) անշունչ (չեզոք) սեռի գոյականից կազմվում է հավաքական անուն, 2) գոյականից կազմվում է ածական՝ «տվյալ գոյականի ցույց տված առարկան կամ երևույթն ունեցող, կրող, բերող» նշանակությամբ (հաճախ ածականի հետագա գոյականացման միտումով), 3) անշունչ սեռի գոյականից կազմվում է շնչավոր սեռի անձնավորված գոյական: Իսկ արտահայտության պլանում երկու հիմնական օրինաչափություն է գործում. 1) շեշտաձայնդարձային մի հարացույցից մեկ այլ հարացույցին անցումը տեղի է ունենում որոշակի ենթաստորակարգային հարաբերության սկզբունքով՝ ակրոստատիկ $\Rightarrow$ պրոտերոկլինետիկ, պրոտերոկլինետիկ $\Rightarrow$ հիստերոկլինետիկ, հիստերոկլինետիկ $\Rightarrow$ հոլոկլինետիկ, 2) անմիջականորեն հոլոկլինետիկ հարացույցին կարող են անցնել մնացած բոլոր հարացույցային տիպերին պատկանող բառերը²: Ասվածը կարելի է լուսաբանել հետևյալ օրինակներով.

ակրոստատիկ՝ հ.-ե. եզ. ուղղ.-հայց. *uód-դ «ջուր» (հմմտ. իւեթ. wadar, հ. վ. գերմ. wazzar «ջուր»), հ.-ե. եզ. սեռ. *uéd-դ-s (հմմտ. իւեթ. wedenas «ջրի» < * uéd-en-s << *uéd-դ-s) $\Rightarrow$ **հոլոկլինետիկ**՝ հ.-ե. հավաքական հոգ. *uéd-ōr (հմմտ. իւեթ. հոգ. widār «ջրեր», հուն. húdōr «ջուր»). սկզբնական հավաքական ձևը իւեթերենում վերաիմաստավորվել է որպես հոգնակի, իսկ հունարենում՝ որպես եզակի. հունարենում նաև ընդհանրացել է թույլ ձևերի արմատական զրո աստիճանը³,

¹ Տե՛ս **Watkins C.**, Notes on the Plural Formations of the Hittite Neuters. // *Investigationes Philologicae et Comparativae. Gedenkschrift für Heinz Kronasser*, hrsg. von E. Neu, Wiesbaden, 1982, S. 261, **Nussbaum A.**, նշվ. աշխ., էջ 147 և հջ., **Schaffner S.**, նշվ. աշխ., էջ 585 ծան. 5, **Widmer P.**, նշվ. աշխ., էջ 27-32, 62-70:

² Տե՛ս **Widmer P.**, նշվ. աշխ., էջ 27-32, 62-70, **Николаев А. С.**, նշվ. աշխ., էջ 298-299:

³ Տե՛ս **Schindler J.**, L'Aphonomie des thèmes..., p. 3-7, նաև՝ **Mayrhofer M.**, *Etymologisches Wörterbuch...*, Bd. I, S. 215:

ակրոստատիկ՝ հ.-ե. եզ. ուղղ. *krót-u-s, եզ. սեռ. *krét-u-s «մտավոր կարողություն, ուժ» (հմմտ. հ. հնդ. krátus «ուժ») ⇒ **պրոտերոկլինետիկ**՝ հ.-ե. եզ. ուղղ. *krét-u-s, եզ. սեռ. *krt-éy-s «մտավոր ուժ ունեցող, ուժեղ» (հմմտ. հուն. kratús «ուժեղ») և այլն¹,

պրոտերոկլինետիկ՝ հ.-ե. եզ. ուղղ.-հայց. (*kérh₁s >>) *kérh₁os «աճ, աճելը, զարգացում» (հմմտ. հ. հայ. *սեբ*, եզ. սեռ. *սեբոյ* «ցեղ, ծագում, սերունդ») ⇒ **հիստերոկլինետիկ**՝ եզ. ուղղ. (*k₁h₁és >>) *k₁h₁és (հմմտ. լատ. Cerēs «աճի և պտղաբերության աստվածուհին»), որտեղ արմատի լիաձայն աստիճանը ընդհանրացել է պրոտերոկլինետիկ հիմքի համաբանությամբ². հաճախ պրոտերոկլինետիկ հիմքերը հիստերոկլինետիկ տիպին են անցնում՝ հանդես գալով որպես բարդության երկրորդ բաղադրիչ³. հմմտ. հուն. ménos «ոգի, միտք» ⇒ eu-menés «բարյացակամ» և այլն,

պրոտերոկլինետիկ՝ հ.-ե. եզ. ուղղ.-հայց. *séh₁-mō «սերմ, սերմանում» (հմմտ. լատ. sēmen «սերմ») ⇒ **հոլոկլինետիկ**՝ ուժեղ ձևերի հիմք *séh₁-mon-, եզ. ուղղ. *séh₁-mōn (հմմտ. լատ. Sēmō «սերմի աստվածը») և այլն⁴:

Հիստերոկլինետիկ հիմքերի անցումը հոլոկլինետիկ տիպին հիմնականում վկայված է նրանց՝ որպես բարդության երկրորդ բաղադրիչ գործածությամբ. հմմտ. հուն. եզ. ուղղ. patér «հայր» ⇒ eu-pátōr «լավ, բարի հայր ունեցող», հ. հնդ. հոգ. ուղղ. pitáras «հայրեր» (-táras < *-tér-es) ⇒ tvátpitáras «քեզ որպես հայր ունեցեղները» (-táras < *-tor-es, բաց վանկում հ.-ե. *o > հ. հնդ. ā հնչյունական անցմամբ⁵); հ. հայ. *անձն*, հոգ. ուղղ. *անձինք* (-ին-ք < *-én-es) ⇒ *միանձն*, հոգ. ուղղ. *միանձունք* (-ուն-ք < *-on-es) և այլն⁶:

Արդ, շեշտաձայնդարձային հարացույցների տեսությունը և ներքին բառակազմության տեսությունը հնդեվրոպական ձևաբանության և բառակազմության հնագույն օրինաչափությունների վերհանմամբ հնարավորություն են տալիս լուսաբանելու ցեղակից լեզուներում վկայված բազմաթիվ ծագումնային ընդհանրությունների իրական փոխհարաբերությունը, որն ավանդական հնդեվրոպաբանության շրջանակներում մնում էր անբացատրելի: Օրինակ, հ.-ե. *ǵonu-/*ǵenu- «ծունկ», *nok^w-t/*nek^w-t- «գիշեր, երեկո», *dom-/*dem- «տուն» և նման ձևերը, որոնք ավանդական հնդեվրոպաբանության տեսանկյունից պարզապես նշվում էին իբրև տարբերակային նախաձևեր, արդի հնդեվրոպաբանության մեջ դիտվում են որպես նույն հարացույցի (ակրոստատիկ I տիպի) ուժեղ և թույլ հիմքային ձևեր: Իսկ, ասենք, հ. հնդ.

¹ Տե՛ս Nussbaum A., նշվ. աշխ., էջ 147, Widmer P., նշվ. աշխ., էջ 65, 96-97:

² Տե՛ս Schaffner S., նշվ. աշխ., էջ 586:

³ Տե՛ս Widmer P., նշվ. աշխ., էջ 66:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32, 69:

⁵ Տե՛ս Meïe A., նշվ. աշխ., էջ 311-312, Mayrhofer M., Indogermanische Grammatik, Bd. I, 2. Halbband: Lautlehre [Segmentale Phonologie des Indogermanischen], Heidelberg, 1986, S. 146-148:

⁶ Տե՛ս Widmer P., նշվ. աշխ., էջ 70, նաև՝ Harðarson J. A., նշվ. աշխ., էջ 221, ծան. 38:

krátus «ուժ» և հուն. kratús «ուժեղ» ձևերի կամ հուն. ménos «ոգի, միտք» և eu-menés «բարյացակամ», patér «հայր» և eu-pátōr «լավ, բարի հայր ունեցող», հ. հայ. *անձն*, հոգ. ուղղ. *անձինք* և *մի-անձն*, հոգ. ուղղ. *մի-անձունք* պարզ և բաղադրյալ ձևերի շեշտաձայնդարձային փոխհարաբերությունը լիովին հասկանալի է դառնում ներքին բառակազմության տեսության շնորհիվ:

Այսպիսով, եթե փորձենք ի մի բերել վերը կատարված քննության արդյունքները, ապա հ.-ե. շեշտաձայնդարձային հերթագայությունների ըմբռնման հարցում ավանդական հնդեվրոպաբանության և արդի հնդեվրոպաբանության մոտեցումային առանձնահատկությունները կարելի է ընդհանրացված բնութագրել հետևյալ կերպ: Ըստ ավանդական մոտեցման՝ հ.-ե. բոլոր անբուն հիմքերի հոլովման և խոնարհման հարացույցների սկզբնապես բնորոշ է եղել շարժական շեշտ և, դրան համապատասխան, ձայնդարձի լիաձայն և զրո աստիճանների հերթագայություն (ուժեղ ձևերում հիմքը հանդես է եկել լիաձայն աստիճանի, իսկ թույլ ձևերում՝ զրո աստիճանի ձայնավորմամբ), այսինքն՝ գործել է շեշտաձայնդարձային հերթագայության մեկ ընդհանուր օրինաչափություն: Մինչդեռ արդի հնդեվրոպաբանության շեշտաձայնդարձային հարացույցների տեսության համաձայն՝ հ.-ե. անբուն հիմքերի համար շեշտաձայնդարձային հերթագայությունների մի քանի տիպեր են վերականգնվում, որոնք միմյանցից տարբերվում են, մի կողմից, հարացույցի ներսում շեշտի կայուն կամ շարժական բնույթով, մյուս կողմից՝ ուժեղ և թույլ ձևերում շեշտի տեղաշարժի և ձայնդարձի օրինաչափություններով: Ըստ այդմ տարբերակվում են արմատական կայուն շեշտ ունեցող (ակրոստատիկ) հարացույցներ և շարժական շեշտով բնութագրվող (կինետիկ) հարացույցներ՝ ամֆիկինետիկ, պրոտերոկինետիկ, հիստերոկինետիկ և հոլոկինետիկ ենթատիպերով: Հատկանշական է նաև, որ ակրոստատիկ հարացույցների թույլ ձևերում հիմքը հանդես է գալիս ոչ թե զրո աստիճանի, այլ e լիաձայն աստիճանի ձայնավորմամբ: Շեշտաձայնդարձային հերթագայությունների ըմբռնման հարցում արդի հնդեվրոպաբանության մյուս կարևոր ձեռքբերումը ներքին բառակազմության տեսությունն է, ըստ որի՝ հ.-ե. շեշտաձայնդարձային հարացույցների տարբեր տիպերը բառակազմական փոխհարաբերության մեջ են գտնվում միմյանց նկատմամբ, այսինքն՝ հ.-ե. բառը, շեշտաձայնդարձային մի հարացույցից անցնելով մեկ այլ հարացույցի, արտահայտում էր նոր իմաստ:

Саргис Аветян – Внутрепарадигматическая роль акцентно-аблаутных чередований с точки зрения традиционной и современной индоевропейстики

Статья посвящена рассмотрению характерных особенностей подходов традиционной и современной индоевропейстики в понимании акцентно-аблаутных закономерностей и их внутрепарадигматической роли в праиндоевропейском. Согласно традиционной точке зрения все праиндоевропейские атематические основы первоначально характеризовались одной общей закономерностью акцентно-аблаутного чередования: как в именных, так и в глагольных парадигмах сильные формы имели ударение на основе и полную огласовку основы, слабые же формы имели ударение на окончании и редуцированную (нулевую) огласовку основы. Однако имеются много отклонений от указанного принципа, которые не получают удовлетворительного объяснения в рамках традиционной теории. В современной индоевропейстике общепринято, что на самом деле есть несколько разных акцентно-аблаутных парадигм (акцентно-аблаутных классов), обнаруживающих разные акцентно-аблаутные чередования между сильными и слабыми формами. Разные акцентно-аблаутные парадигмы находятся в деривационном взаимоотношении друг с другом: в праиндоевропейском новые существительные и прилагательные могли образоваться с помощью перемещения ударения и, тем самым, перехода основы из одного акцентно-аблаутного класса в другой.

Sargis Avetyan - *The Inner-paradigmatic Role of Accent-Ablaut Alternations from the Viewpoint of Traditional and Modern Indo-European Linguistics*

The article is devoted to the consideration of the specific characteristics of the traditional and modern Indo-Europeanistic approaches in understanding the accent-ablaut patterns and their inner-paradigmatic role in Proto-Indo-European. According to the traditional view, all PIE athematic stems were originally characterised by a general pattern of accent-ablaut alternation: in nominal as well as in verbal paradigms the stem was in the full grade and accented in strong forms, and the accent shifted to the ending, and the unstressed stem appeared in the zero-grade in weak forms. However, there remain many deviations from the above principle which are not satisfactorily explained within the framework of the traditional theory. In modern Indo-European linguistics it is generally accepted that there are in fact a number of different accent-ablaut paradigms (accent-ablaut classes), showing different alternations between strong and weak forms. The different accent-ablaut classes in PIE stand in a derivational relationship with one another: the language could derive new nouns or adjectives simply by shifting the accent and thereby changing the stem's accent-ablaut class membership.